مۆرفی سفرِ و مۆرفی بەتاڵ

سەلام ناوخۆش*
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی پەروەردەی بنیات)

دەروازەیەک: مـۆرف، فـۆرمـێکی پەیوەسـتـە. جگە لە مـۆرفی سـفـرِ و بەتاڵ، هەر مـۆرفـێکی تر وابەسـتـەی مۆرفیمە؛ هەربۆیە قسە کردن لەسەر چەمکی مۆرف، بێ زانینی چیـیـەتی چەمکی مـۆرفـیم ئامـانجـێکی ڕوونی نابێت.

ئەم کـــورتە لێکۆڵینەوەیە هەوڵ دەدات لە چەمکی مـۆرفـیم و مـۆرف بدوێ. هەروەها جەخـتـێکی بنەڕەتی لەسەر سێ چەمکی مۆرفی سفرِ و مۆرفی بەتاڵ و مۆرفی پۆرتمانتـۆ بکات. ئامـانجی سـەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەیەک جـیـاکـردنەوەی ئەو سێ چەمکەیە. هەرچی دۆخی دەرکـەوتن، یان بوونە (سـفـرِ) و (بەتاڵ)ی هەیە، ئەوە تەنیا تایبەتە بە (مۆرف) نەک مۆرفیم. هێندێ وشە کە بە «بەتاڵ» ناودەبرێن، ئەدگـار و تایبـەتمەندی (مـۆرفی بەتاڵ) یان نییـە، ئەوەی هەیە خودی وشـەکـەیە، نەک لە ڕۆنانەوە، وەک «بەتاڵ» دەربکەون. لەسـەر ئەم بنەمـایە، هێڵی جیاکەرەوەی مۆرفی بەتاڵ و وشەی بەتاڵ وەک دوو ناسنامەی جودا، کێشراوە.

چەمکی مۆرفیم

لە مێژووی مۆرفۆلۆژیدا، پێناسەیەکی زۆر بۆ چەمکی مۆرفیم کراوە. ئەمانەی خوارەوە هەندێ لە پێناسەکانن:

* مۆرفیم وشەیەکی سەربەخۆیە، یان بەشێکە لە وشە.
* مۆرفیم بچووکترین یەکەی ڕێزمانییە.
* مۆرفیم بچووکترین یەکەی زمانە.
* مۆرفیم بچووکترین یەکەی جیاکەرەوەی ڕێزمانە.

زمـانـەوانان هەندێ ئەدگـاریان بۆ مـۆرفـیم داناوە کـە مەرجی (مۆرفیم)- بوون دەگەیەنن:

١- مۆرفیم وشە بێ، یان بەشێک بێ لە وشە، واتای

هەیە.

٢- مۆرفیم شیانی ئەوەی هەیە لە چەند ژینگەیەکی زمانەوانیدا دەربکەوێ.

٣- مۆرفیم یەکەیەکی ئەبستراکتییە.

٤- مۆرفیم بۆ یەکەی لەخۆی بچووکتر دابەش ناکرێ.

٥- لە پۆلینکردنی دیارکردنی بەشە سەرەتایی immediate constituent و بەشە کۆتاییەکان- ultimate constituent دەبێت ڕەچاوی پێکهاتەی بنەڕەتی مۆرفیم بکرێت نەک دابەشکردنێکی ڕەمەکی!

ئەدگارەکانی مۆرفیم لەرزۆکن، چونکە ئەو ئەدگارانە لە بەرانبەر هەندێ وشەدا ڕاست دەرناچن. مەرجی هەبوونی واتا، مەرجێکی شلۆقە. ئەوەتە، چەند وشەیەک لە زمانی ئینگلیزیدا هەن، شێوەیان هەیە، بەڵام (واتا)یان نییە. وشەی (-Cran) و (-rasp) لە Cranberry و raspberry هیچ واتایەکیان نییە.

لە زمانی کوردیشدا، چەند وشەیەک هەن لەو ژینگانە بە تەنیا هیچ (واتا)یەکیان نییە:

- نان و مان
- ژن و من
- قاپ و ماپ
- دز و مز

لەلایەکی ترەوە، ئەوەی شێوەی فۆنیمی هەیە، مۆرفە نەک مۆرفیم، چونکە ئەوە مۆرفە نەک مۆرفیم کە لە فۆنیم پێکدێ. وێڕای ئەمانەش، هەموو مۆرفیمێکی سەربەخۆ، ئەو شیانەی نییە کە لە چەند ژینگەیەکی جودا بێ. ئەو بڕیارە ڕەهایە، لەوانەیە لەگەڵ زۆرێک لە مۆرفیمی بەند لەجێی خۆیدا بێ، بەڵام بۆ مۆرفیمی سەربەخۆ، بۆ نموونە لە کوردیدا، لە جێی خۆی نییە:

* کوڕگەل- کچ گەل*

* مێگەل ، نێرگەل*

مۆرفیمی بەندیش بەشێوەیەکی ڕێژەیی، نەک ڕەهایی، لە ژینگەی جودا دەردەکەون، ئەوەتە مۆرفیمی ناسین (-ەکە) و کۆ (-ان) لەگەڵ ئەو وشانە نایەن:

- سەوزە: سەوزەکان*
- مێوە: مێوەکان*

ڕاستە مۆرفیم بۆ یەکەی لە خۆی بچوکتر دابەش ناکرێ.

مۆرف

مۆرفیم زیاتر یەکەیەکی نابەرجەستەیە abstract هەرچی مۆرفە ئەوە نواندنی فۆنۆلۆژیی مۆرفیمە. مۆرفیم لەسەر ئاستی مۆرفۆلۆژی کاری لەسەر دەکرێ، هەربۆیە دەبێت مۆرفیم لەنێوان دووکەوانە ( ) دابندرێ هەرچی مۆرفە، چونکە شێوەی فۆنەتیکی مۆرفیمە دەبێ لەنێوان [ ] دابندرێ:

- (کوڕ) مۆرفیم
- [کوڕ] مۆرف
- (- ەکە) مۆرفیم
- [- ەکە] مۆرف

هەرچەندە زۆربەی مۆرفیمی کوردی تەنیا یەک مۆرفی هەیە، بەڵام ناتوانین بیژین پێوەندی نێوان مۆرفیم و مۆرف پێوەندییەکی یەک بە یەکییە، چونکە هەندێ مۆرفیمی کوردی زیاتر مۆرفێکی هەیە. ئەو وشانەی خوارەوە تەنیا یەک شێوە خوێندنەوە و فۆرمی فۆنەتێکیان هەیە:

- (بەفر) مۆرفیم ـــ [بەفر]
- (شار) مۆرفیم ـــ [شار]
- (پار) مۆرفیم ـــ [پار]...تاد

هەندێ ڕەگی کوردی زیاتر لە مۆرفێکیان هەیە:

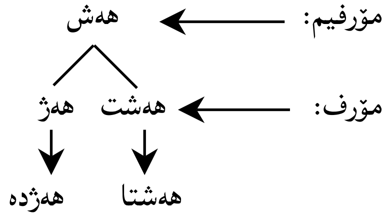

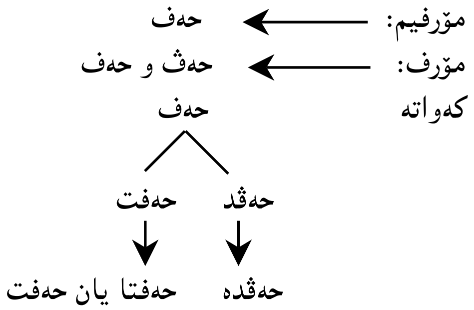

هەروەها زۆربەی مۆرفیمە بەندەکان زیاتر لە مۆرفێکیان هەیە:

مۆرفیم: ـــــ (- ەکە)
مۆرف: /-ەکە/، /-یەکە/، /-کە/
کوڕەکە چایەکە چەنەگەکە

هەردوو فـــۆرمی /-ک/ و /-ە/ مــــۆرفی تەواوی مـۆرفـیـمی (-ەکـە) نیین، چونکە یەکێ لە مـەرجـەکـانی (مۆرف بوون) دەبێ ئەو فۆرمانە خاوەن ژینگەی تایبەت بە خۆیان بن و لەبریتی یەکتر لە (جێ)ی یەکتر نێن.

شێوەی /-ک/ بە تەنیا وەک مۆرفێکی کۆ نایەت، هەرچی شـێـوەی /-ە/یە، ئەوە لە هەندێ ژینگەدا لە بریتی یەکتر دێن:

- ژنەکە بە دوو کەوت.
- ژنە بەدوو کەوت.

لەلایەکی تر، مۆرفـیـمی (-ان) چەند شێوەیەکی نا-ڕێسایی هەیە، کە هەریەکـەیان بە مۆرفی ئەو مۆرفـیـمە دادەنرێن، چونکە ئەو شێوانە تایبەتن بە چەند وشەیەکەوە و لەبریتی یەکتریش نایەن:

- (کوڕ) ـــ /کوڕان/ هەروەها /کوڕەکان/
- (ژن) ـــ /ژنان/ هەروەها /ژنەکان/
- (کورسی) ـــ /کورسیان/ بەڵام /کورسییەکان/

ئەو مـۆرفـانەی خـوارەوە، مــۆرفی تەنیـا پاشگری کۆکردنەوەن:

(سەوزە) ـــ /سەوزەوات/
(شووشە) ـــ /شووشەوات/
(مێوە) ـــ /مێوەجات/

هەریەک لە /- ەکە/، /- یەکە/، /- کە/ پێکەوە ئەلۆمۆرفی- allmorph مۆرفـیـمی (- ەکە)ن، هەروەها /-ان/، /-وات/، /-جات/ ئەلۆمۆرفی مۆرفیمی (-ان)ن.

لەمەدا دەردەکەوێ کە مۆرف تەنیا شێوە دەنگییەکەی مۆرفـیـمە. ئەو هەمـوو شێـوانە- ئەلۆمـۆرفـانە هەریەکە ژینگەی وشەی تایبەت بەخۆیان هەیە، لە بریتی یەکـتر نایەن هەروەها مۆرف واتای وشە ناگۆڕێ:

- (سەوزە) ـــ /سەوزەیان/ ـــ /سەوزەجات/
- (مێوە) ـــ /مێوەیان/ ـــ /مێوەوات/
- (کوڕ) ـــ /کوڕەوات/ ـــ /کوڕەجات/

مۆرفی سفر

مۆرفی سفر ئەو مۆرفەیە کە لەگەڵ مۆرفیم یەک شێوەی هەیە- بەشێوەیەکی تر لە پرۆسەی دروستکردنی ئەو جۆرە مـــۆرفـــەدا، (input) و (out put) وەک یەکن و هیچ گۆڕانکارییـان تێدا دروست نابێت. ئەو جۆرە مـۆرفـە لە زمانی ئینگلیزیدا لە چەند شوێنێک دەردەکەوێت:

١- لە کـۆکـردنەوەی هەندێ ناو (بەتایبـەتی ناوی هەندێ گیـانەوەر وەک Swine- بەرازی مێ، Sheep- پەز،

مۆرف مۆرفیم
- (Sheep) ---- /Shi:p/
- (deer) ---- /dia/

٢- لە گـەردانەکـردنی هەندێ فـرمـانـدا، هیچ جیـاوازییـەک لەنێـوان چاوگی فـرمـانـەکـە و شـێـوەی ڕابردووی فرمانەکەدا نییـە، بە واتای مـۆرفیم و مـۆرف وەک یەکن

مۆرف مۆرفیم
- (cut) ---- /kat/
- (put) ---- /put/
- (Set) ---- /set/

٣- ئامرازی سفر. لە چەند شوێنێک بەتایبەتی لەگەڵ ناوی مەعنەوی، ئامرازی سفر لە بریتی ئامرازی ناسین و نەناسین لە ئینگلیـزی و کـوردیدا دەردەکـەوێ، بەڵام لە عەرەبیدا پێچەوانەی ئینگلیزی و کوردییە:

- ژیان خۆشە.
- Life is nice
*- ژیانەکە خۆشە.
- The like is nice.
-* حیاة جمیلة
- الحیاة جمیلة.

٤- فرمانی (بوون) لەهەندێ پێکهاتەدا لە ئینگلیزی و کوردیدا دەرناکەوێ:

- The sonner ( ) the better.

نان بۆ نانەوا ( ) گۆشت بۆ قەساب( ).

٥- ئامـرازی لێکدەری (that) (کـە) لە ڕسـتـەی ناڕاسـتـەوخۆدا In direct speech بە (سـفـر) دەبێ، چونکە لە دۆخی بەرکارە:

- He Said (that) he was coming.

ئەو وتی (کە) ئەو دەهات.

٦- لە Relative clauseیش کلۆز دیارخەر دەکرێ لە

هەندێ حاڵەتدا ببێ بە سفر

- The man (whom) you met
- ئەو پیاوەی (کە) تۆ بینیت...
- The book (which) you bought
- ئەو کتێبەی (کە) تۆ کڕیت...

مۆرفی سفر و مۆرفی پۆرتمانتۆ

مۆرفی پۆرتمانتۆ ئەو مۆرفەیە، کە کۆمەڵێک رەگەزی ڕێزمانی جودا لەخۆ دەگرێ. ئەو جۆرە مۆرفە بە (جانتایەک) چواندرایە کە کۆمەڵێک کەرەستەی ڕێزمانی جودا لەخۆ بگرێ. هەبوونی (ء) بە کۆتایی کاری ئینگلیزییەوە، چەند ئەرکێکی ڕێزمانی نیشان دەدات: دەمکات، کەسی سێیەمی تاک، کات

- speaks ⟶ He speaks..
- plays ⟶ She plays...

لە زمانی عەرەبی، جگە لەو سێ ئەدگارە، ئەوە تەنیا مۆرفێک ئەدگاری جێندەریش- Gender پیشان دەدات:

یذهب - هو (ئەوی نێر) ڕانەبردوو

تذهب: - هي (ئەوی مێ) ڕانەبردوو

لە دیاردەی کورتکردنەوەی ڕستەدا، هەردوو مۆرفی سفر و پۆرتمانتۆ دروست دەبن، هەردووک تەواو لەیەک جودان. مۆرفی سفر لە کورتکردنەوەی ڕستە (فۆرمێکدا) دروست دەبێ، وەک:

- من کارەکەم کرد ــ کردم
- کر + د Ø + م

مۆرفی کارەکە ون دەبێ

- من ئەوم برد ــ بردم

بر + د Ø + م

(ئەو) ون دەبێ

وێڕای ئەمەش، مۆرفی سفر لە نەرێکردنی ڕستەی کورتکراوە لە فۆرمێکدا دەردەکەوێ:

- دەڕۆم + نا ــ نا Ø ڕۆم.

(دە) ون دەبێ

- دەخۆمەوە+ نا ــ نا Ø خۆمەوە

(دە) ون دەبێ

مۆرفی پۆرتمانتۆ لە زۆر شوێن لەگەڵ مرۆفی سفر تێکەڵ کراوە. لە ڕستەی: (ڕۆیشت) وا پیشاندراوە کە هیچ مۆرفێک نییە، مۆرفیمی (ئەو) بنوێنێ! لە ڕاستیدا مۆرفی/ -ت/ مۆرفێکی پۆرتمانتۆیە، چونکە لەو ڕستەیە سێ ئەرکی ڕێزمانی پیشان دەدات:

- کەس: ئەو
- کات: ڕابردوو.
- دەمکات: ڕابردوو

مۆرفی /-ت/ تەنیا تایبەتە بە ڕاناوی (ئەو). لە ڕانەبردووش هەر دەردەکەوێ:

من دەڕۆم ⟵ من ⟵ م

تۆ دەڕۆی ⟵ تۆ ⟵ ی

ئەو دەڕوات ⟵ ئەو ⟵ ت

ئەمەو، وەنەبێ دەرکەوتنی مۆرفی /-ت/ بۆ مۆرفیمی (ئەو) تەنیا لە فرمانی تێنەپەڕ دەرکەوێت، بەڵکو لە تێپەڕیش دەردەکەوێ:

من ئەوم کوشت ــ کوشتم. من ــ م، ئەو ⟵ ت

تۆ ئەوت کوشت ــ کوشتت.

ئەو ئەوی کوشت ــ کوشتی.

بەڵام لە فرمانێکی وەک (چوو، بوو) جۆرە لێڵییەک دروست دەبێ. لەلایەک، لە ڕواڵەت مۆرفی سفر بۆ کەسی سێیەمی تاک دروست دەبێ:

من چوو م ⟵ من ⟵ م

تۆ چوو ی ⟵ تۆ ⟵ ی

ئەو چوو + Ø ⟵ ئەو ⟵ ی

هەروەها دەکرێ بڵێین لەم حاڵەتەدا دوو (واو)-ەکە هەم کات و دەمکات پیشان دەدات، هەم کەسی سێیەمی تاک!

مۆرفی بەتاڵ – Empty morph

ڕاسک (١٩٩٣: ٩٠) دەنووسێ: «مۆرفی بەتاڵ لە مۆرفۆلۆژی، ئەو مۆرفەیە کە هیچ مۆرفیمێک نانوێنێت». ئەو پێوەندییە «بەتاڵ»-ەی نێوان (مۆرف) و (مۆرفیم) لەکاتی ڕۆنانی وشەی دارێژراو و لێکدراو پەیدا دەبێ، پرسیارێک دروست دەبێ، ئایا مۆرفی بەتاڵ هیچ واتایەک لەخۆ دەگرێت؟

مۆرفی بەتاڵ شێوەی هەیە، بەڵام واتای نییە. هەبوونی شێوە فیزیکییەکەی لە زۆر زماندا بەرچاو دەکەوێت. لە زمانی ئینگلیزیدا لە چەند شێوەیەک دەردەکەوێ. وەک:

- psyche + logy = psychology
- Child + (r)-en = Children

- brother + en = brethren
- media event = mediar event

له زمــانـی باسـک Basqueیش ئەم دیاردەیە هەیە، هەر بۆ نموونە:

(دۆخ)
mendi + -e + -n + -ta = mendietan
(لەناو شاخەکاندا) (مۆرفی بەتاڵ) (کۆ) (شاخ)

لەزمـانـی کـوردیشـدا ئەم دیاردەیە لە چەند شـوێـنـێـکدا دەردەکەوێ وەک:

- نۆ + دە + -ز ــــ نۆزدە
- ز ــــ مۆرفی بەتاڵ
- شەش + دە + -از ــــ شازدە
- از ــــ مۆرفی بەتاڵ
- یەک + دە + -از ــــ یازدە
- از ــــ مۆرفی بەتاڵ

لە وشەی (یازدە) نەک هەر مۆرفی بەتاڵ دەردەکەوێ، بەڵکو مۆرفی سفرِیش: (-ەک).

لەکـورتکردنەوەی ڕسـتـە لە وشـەیەکـدا، لەکـرمـانجی ناوەڕاستدا مۆرفی بەتاڵ دروست دەبێ، بەڵام لە کرمانجی سەروو دروست نابێ:

- من بە ئەوم گوت (١) پێمگوت
(٢) گوتێ - گوتمێ

لەهەندێک شوێن /-م/ دەرناکەوێ دەبێتە مۆرفیمی سفرِ نەک بەتاڵ، هەروەها لێڵـی واتاییش دروست دەبێ، چونکە جێندەر ون دەبێ: (گوتە وی) یان (گوتە وێ)؟

مۆرفی بەتاڵ و وشەی بەتاڵ

(مـۆرفی بەتاڵ) و (وشـەی بەتاڵ) نەک هەر هاوواتای یەکتـر نین، بەڵکو هیچ پێوەندییەکیان بەیەکەوە نییە. وشـەی بەتاڵ، وشـەیەکی ڕێزمـانـیـیـە Grammatical word و ئەرکی تەنیـا گـوزارشت کـردنە لە پێـوەندییـە ڕێزمـانییـەکان. جگە لە وشەی بەتاڵ، ئەو جۆرە وشـەیە چەند ناوێکی تری هەیە وەک وشـەی شـێـوە؛ وشـەی ئەرک؛ وشـەی پێکهـاتە. لە کـوردی، ئەو جـۆرە وشـەیە ئامـرازەکـانی ناسین و نەناسین و ئامـرازی پێـوەندی و بەستنەوە...تاد دەگرێتەوە.

وشـــەی بەتاڵ وەک مـــۆرفی بەتاڵ هیچ واتایەکی لێکسـیکی هەڵناگرێ، بۆیە ئەدگاری (بەتاڵ) بۆ وشەی بـەتاڵ بەهـۆی نـەبـوونی واتـاوەیـە، هـەرچی (بـەتـاڵ)ی مۆرفی بەتاڵە بەهۆی نەبوونی هیچ ژێدەرێکی مۆرفیمییە بۆ ئەو مۆرفە، هەروەها ئەو مۆرفەش پەیوەستە بە ڕۆنانی وشە لە زمانەوە، ئەگەرنا وشەیەکی سادە بە تەنیا نابێتە مـۆرفی بەتاڵ وەک وشـەی بەتاڵ، کـە هەمـوو زۆربەی سادەن و بێ واتان.

جیاوازییـەکی تری نێوان مۆرفی بەتاڵ و وشەی بەتاڵ ئەوەیە؛ مـۆرفی بەتاڵ لە فـەرهەنگ نانووسـرێ، چونکە شێوە و یەکەیەکی سەربەخۆی نییە، هەرچی وشەی بەتاڵە هەموو لە فەرهەنگ وەک یەکەیەک دەردەکەون.

ژێدەر:

1- Aronoff, M. 2005. What is Morphology?
2- Katamba, f. 1993. Morphology.
3- Spencer, A. 2001. The Handbook of Morphology.
4- Stageberg, N.C.1981, An Introductory English Grammar.

*** سەرۆکی ڕێکخراوی زمانناسی کوردی**